

Michael Burleigh. *Aardse machten. Religie en politiek in Europa van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog.* Vertaling Auke van den Berg, Olaf Brenninkmeijer, Fred Hendriks, Jeske Nelissen en Leon Stapper. De Bezige Bij

Michael Burleigh. *Sacred causes. Religion and politics from the European dictators to Al Qaeda.* Harper Press

Voor zijn grote studie over religie en moderne politiek *Earthly powers* uit 2005 (nu vertaald als *Aardse machten*) is de Britse historicus Michael Burleigh uitbundig geprezen. Op de achterflap van het onlangs verschenen vervolg *Sacred causes* lees ik zelfs dat Burleigh behoort tot de 'leidende historici van onze tijd'. Hetzelfde onderwerp zou tien jaar geleden vast minder de aandacht hebben getrokken, zij het in ons land, waar het CDA zelden in de regering ontbreekt, ook omdat de combinatie van religie en moderne politiek niet zo vreemd is als elders. Het moslim-terrorisme, dat iedereen met een schok bewust maakte van de massale aanwezigheid van de islam binnen de westerse wereld, heeft deze combinatie tegenwoordig *overall* minder vreemd gemaakt. Aan de vanzelfsprekendheid waarmee de scheiding van kerk en staat ook in het intellectuele domein werd gehandhaafd is een eind gekomen.

Burleigh komt dus op precies het juiste moment. In de meer dan duizend bladzijden van zijn beide boeken herschrijft hij de geschiedenis van de laatste twee eeuwen met het vergrootglas gericht op de religie. In het voorwoord bij *Aardse machten* legt hij uit dat het hem aanvankelijk te doen was om een studie van de 'politieke religies' van de twintigste eeuw en hun voorgeschiedenis: de pogingen van de Jakobijnen om tijdens de Franse Revolutie een 'burgerreligie' volgens het recept van Rousseau te ontwerpen, de onmiskenbaar religieuze trekken van negentiende-eeuwse ideologieën als nationalisme en socialisme en tenslotte de grote totalitaire bewegingen (communisme, fascisme en nationaal-socialisme) die over het geestelijk leven van hun burgers net zo'n gezag nastreefden als ooit de katholieke kerk bezat.

Het eindresultaat is iets veel meer omvattends geworden, al ontbreken de zojuist genoemde onderwerpen niet. Wat Burleigh (vooral bekend als auteur van diverse studies over nazi-Duitsland) heeft geschreven is een breed historisch panorama, waarin secularisatie en religieus herstel, de politiek van de kerken (in het bijzonder de Rooms Katholieke kerk) en de godsdienstpolitiek van de diverse Europese overheden net zo goed aan bod komen. De begrippen religie en politiek fungeren als twee krachtige magneten, en alles wat ze binnen de moderne geschiedenis van Europa wisten aan te trekken is in Burleighs tweedelige *magnum opus* terecht gekomen. Daar zit ook een methodisch principe achter: Burleigh, wiens voornaamste bête noir niet toevallig de marxistische historicus Eric Hobsbawm is, vindt de immateriële, geestelijke factoren in de geschiedenis minstens zo belangrijk als de sociale en economische.

Tegelijkertijd wordt duidelijk dat de betekenis van de godsdienst gedurende de twee eeuwen die Burleigh onder de loep neemt, drastisch is veranderd. Dat blijkt

alleen al uit het feit dat het in de twintigste eeuw vooral gaat om *politieke* religies, zonder transcendente God en zonder bovennatuurlijk heil. Burleigh vat het allemaal samen onder de noemer 'religie', maar dat is een veel ruimere en vagere denominatie dan 'godsdienst', laat staan 'christendom', van oudsher de dominante godsdienst in Europa. In *Aardse machten* heeft hij het terecht over een 'omslag van christendom naar religie', die in de negentiende eeuw zou hebben plaatsgevonden. Daarmee is het hek van de dam, en kan werkelijk van alles, van cultuur tot wetenschap en van sport tot politiek, de trekken krijgen van een *vervangende* godsdienst. Oude tradities zijn, zoals men weet, taai en vindingrijk; hun proteïsche energie zorgt vaak voor een eindeloze reeks gedaanteverwisselingen. En bovendien: als de mens inderdaad 'een fundamenteel religieus wezen' is, zoals de negentiende-eeuwers dachten (en menige twintigste-eeuwer, onder wie zonder twijfel Michael Burleigh), dan is dat ook geen wonder. Zolang mensen hunkeren naar zin, heil en verlossing, blijft er toekomst voor de religie, in welke vorm dan ook.

Een nadeel is alleen wel dat het begrip als onderscheidend criterium veel van zijn waarde dreigt te verliezen, wanneer de religie overal en nergens blijkt op te duiken. Het verstandigste is in zo'n geval de nadruk te leggen op juist de gedaanteverwisselingen, op de veranderingen en de modulaties in het religieuze landschap, en zich verder te concentreren op wat er nog over is van de godsdiensten die de directe band met de traditie niet hebben doorgesneden. Dat is wat Burleigh heeft gedaan, en met verve. Hij ontpopt zich als een bijzonder boeiend verteller, met greep op de stof en met een benijdenswaardig vermogen om het grotere verhaal op gezette tijden te onderbreken voor korte, fascinerende intermezzi, meestal gewijd aan individuen en hun specifieke ervaringen, wat de levendigheid van het geheel zeer ten goede komt. Bij de behandeling van de Franse Revolutie maken we bijvoorbeeld kennis met de citoyen Geffroy, die door een samenloop van omstandigheden tot een 'martelaar' van de Revolutie werd gebombardeerd en zo een bescheiden rol te spelen kreeg in de Jakobijnse pogingen om een nieuwe seculiere religie van de grond te krijgen. Gaat het vervolgens over wetenschap en religie in het Victoriaanse Engeland, dan zoekt Burleigh even in op de bestseller *Robert Elsmere* van Mary Ward uit 1888, waarvan de lectuur volgens hem net zo bevredigend is als 'een dutje in een versleten leren fauteuil'.

Het schitterende miniatuurtje over Mary Ward en haar roman is overigens een van de weinige keren dat Burleigh zich direct op een bron beroept, ook al bestaat er (uiteraard, dit is Engeland) een biografie van de schrijfster; het merendeel van zijn studie berust op secundaire literatuur. Zijn beide boeken bevatten dan ook, zeker voor de kenner, niet veel nieuws, maar gewoonlijk werd alles wat Burleigh te berde brengt in aparte studies en monografieën behandeld. Nu is het in één samenhangend geheel bijeengebracht.

Het stukje over Ward is ook een van weinige keren dat Burleigh zich over kunst en literatuur uitlaat (in het hoofdstuk over de negentiende-eeuwse Russische revolutionairen komt ook Dostojevski uitgebreid ter sprake, vooral diens roman *Boze geesten*). Het ontbreken van een serieuze behandeling van de relatie tussen kunst en religie, zo prominent in de Romantiek toen de dichters zichzelf als

`priesters' en `profeten' opwierpen en de verkondigers werden van menig seculier `evangelie', lijkt me een van grootste omissies. Ook ontbreekt, vreemd genoeg, alle aandacht voor de `artistieke' zijde van het twintigste-eeuwse totalitarisme: de overtuiging dat politiek eigenlijk een vorm van `kunst' was, een eveneens zeer romantische gedachte die met name Mussolini en Hitler allerminst vreemd was.

In *Sacred Causes*, waarin uitvoerig aandacht wordt besteed aan de beslist zeer belangrijke *religieuze* kanten van communisme, fascisme en nationaal-socialisme, noemt Burleigh alleen het schilderij `In den beginne was het woord', waarop we Hitler het woord zien voeren ten overstaan van een devoot luisterende schare volgelingen. En we vinden een sneer aan het adres van postmoderne historici die gefascineerd zijn door de `theatrale' aspecten van de fascistische politiek. Ik heb het niet geturfd, maar in dit tweede deel veroorlooft Burleigh zich veel meer van dit soort persoonlijke sneren en uitvallen dan in het eerste deel, vrijwel steeds gericht tegen `linkse' of `postmoderne' academici, die te coulant zouden zijn geweest voor het communisme en overdreven kritisch jegens de katholieke kerk. Op den duur wordt dat een beetje vermoeiend, net als het frequente gefoeter op Hobsbawn, hoezeer je misschien ook geneigd bent om het met Burleigh eens te zijn. Ieder gelijk dat er wordt ingehamerd, gaat op den duur tegenstaan.

Zoveel gebrek aan zelfbeheersing maakt wèl iets zichtbaar van de geheime agenda die Burleigh, zelf belijdend katholiek, bij het schrijven van zijn boeken moet hebben gehad en die vooral in *Sacred causes* amper nog geheim kan worden genoemd. Ik doel nu niet op het hoofdstuk over Noord-Ierland, dat meer heeft van een anti-Iers pamflet dan van een poging om via de geschiedenis greep te krijgen op de Noord-Ierse catastrofe. Bij Burleigh, die ook de Ieren buiten de IRA *en passant* wegzet als gewelddadige zuipschuiten, schaamteloze profiteurs van de EU-subsidies en kolonisators van de Britse populaire cultuur, zijn hier even alle remmen losgegaan. Het enige wat je kunt zeggen is dat zijn katholicisme hem in dit geval nu eens niet tot welwillendheid jegens zijn medegelovigen heeft geïnspireerd. Elders is dat namelijk vaak wel het geval, waarmee niet gezegd wil zijn dat dat altijd onterecht is: elke nuancering is wat mij betreft welkom in de historische reconstructie. Bij Burleigh is alleen wel opvallend dat die nuanceringsen bijna altijd in het voordeel van het katholicisme uitvallen.

Ziedaar wat ik hierboven Burleighs geheime agenda heb genoemd: hij vraagt niet alleen aandacht voor de betekenis van de religie voor de moderne politiek, hij wil ook een soort eerherstel voor kerk en paus, voor Pius XII bijvoorbeeld, die wel degelijk een principieel tegenstander van het nazisme zou zijn geweest, ook al schreeuwde hij dat niet – om diplomatieke redenen – van de daken. Dat de kerk vaak weinig sympathie voor de democratie heeft getoond, kan natuurlijk ook Burleigh niet verhelen, maar, zo stelt hij, de kerk steunde altijd alleen de `autoritaire' regimes, zoals in Portugal (Salazar) en Oostenrijk (Dolfuss, Schuschnigg), van harte en niet de totalitaire regimes, met het Spanje van Franco als een soort grijze tussenzone.

Dit streven naar politiek eerherstel voor de katholieke kerk staat niet op zichzelf. Het maakt deel uit van een fundamenteler pleidooi voor het belang van

het christendom in het moderne Europa. Niet voor niets benadrukt Burleigh bij herhaling het christelijke onderscheid tussen een wereldlijke en een geestelijke sfeer, dat ervoor heeft gezorgd dat de katholieke kerk altijd een rem is geweest op de moderne uitbreiding van de staatsmacht. Keer op keer was de kerk erop uit een eigen, min of meer autonoom domein te bewaren. Vandaar haar verzet tegen het totalitarisme. Het protestantisme heeft wat dit betreft een minder fraaie staat van dienst, aldus Burleigh, die zelfs over de reactionaire encycliciek *Syllabus Errorum* (1864) iets positiefs weet te melden, aangezien ook de onbegrensde van de staatsmacht tot de veroordeelde 'dwalingen' blijkt te behoren.

Terecht verzet Burleigh zich tegen fanatieke liberalen die liefst het hele christendom en zijn erfenis uit de Europese geschiedenis zouden schrappen. Aan het christendom heeft het liberalisme juist heel veel te danken, betoogt Burleigh, die misschien iets te zeer toegeeft aan de neiging om de vaak zeer pragmatische particuliere belangenbehartiging van de katholieke kerk van een nobele, onbaatzuchtige glans te voorzien. Maar dat gelijkheid, menselijke waardigheid, charitas en de scheiding der machten het nodige te danken hebben aan de christelijke traditie, valt niet te ontkennen. In diverse opzichten kan het christendom, zoals Burleigh ergens doet, 'protoliberal' worden genoemd.

Sacred causes eindigt met de aanslagen van 9/11 en de gevolgen daarvan - een ware historische verandering volgens Burleigh, die zonder enige argumentatie het linkse gepraat over 'globalisering' naar de prullenbak verwijst. Ook hier, tegen het dreigende moslim-terrorisme en tegen een mogelijke dominantie van de islam in Europa ('Eurabia'), is voor het christendom nog een belangrijke taak weggelegd, lijkt hij te willen zeggen. Noord-Ierland krijgt in dit verband een verrassende actualiteit, want het relatieve gezag dat daar aan de leiders van de minderheidsgroeperingen is toevertrouwd, zou wel eens een voorbeeld kunnen worden van wat ons met de islam te wachten staat. Een schrikbeeld vol islamitische *no-go-areas* dient zich aan, aldus Burleigh die de staat nu opeens aanmoedigt om geen strobreed toe te geven. Anders wint het kwaad, dat in Noord-Ierland wordt belichaamd door de mafiose IRA en in de islamitische wereld door Osama bin Laden, wiens bebaarde gelaat Burleigh meent te mogen herkennen op een fresco uit de Renaissance, voorstellende de Antichrist terwijl hij luistert naar de boosaardige influisteringen van de duivel.

Ook ik ga uit van de realiteit van het kwaad, het is een handzaam woord om alle negatieve gevolgen van het menselijk tekort samen te vatten en elk al te ambitieus heilsverlangen als een gevaarlijke illusie te torpederen. Bij Burleigh daarentegen lijkt er sprake te zijn van een daadwerkelijk geloof in het bestaan van de duivel, waardoor het kwaad een excuus wordt om bij de terreurdaden van Al Qaeda - net als bij het geweld in Noord-Ierland - geen oog meer te hebben voor de mogelijke historische *oorzaken*. Op dat punt verandert de even kundige als onderhoudende historicus die Burleigh in *Earthly Powers* en *Sacred Causes* zo vaak is, in een zo te zien niet meer voor redelijke argumenten toegankelijke gelovige - helaas.

(NRC Handelsblad, 19-1-2007)